

جامعه‌شناسی وبر

ابراهیم انصاری

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

رتال جامع علوم انسانی

گروه علوم اجتماعی

شروېشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

جامعه‌شناسی وبر

ماکس وبر جامعه‌شناس شهیر آلمانی (۱۸۶۴-۱۹۲۰) یکی از بنیانگذاران و صاحب‌نظران جامعه‌شناسی بطور اخص و علوم اجتماعی است. ذهن دایرة المعارفی «وبر» همه رشته‌های علوم اجتماعی را در بر می‌گیرد. خوشبختانه در چند سال گذشته کتابهائی درباره وبر به فارسی برگردان شده است. نگارنده قصد دارد که بیشتر آن قسمت از نظریات «وبر» درباره اسلام را که کمتر به آن اشاره شده است بیان کند. این مقاله که ترجمه و تألیف است شامل سه قسمت مهم پیوسته است.

از نظر وبر جامعه‌شناسی، علمی است که کوشش می‌نماید تا به درک و تفسیر و تفهیم عمل اجتماعی انسان نائل شود، می‌خواهد به تبیین علمی سیر عمل اجتماعی و نتایج آن موفق شود. «... جامعه‌شناسی به معنای علمی است که می‌خواهد از طریقه تفهیم تفسیری (interpretive Understanding) رفتار اجتماعی به تبیین علل، سیر و معلول‌های آن دست یابد. کردار فقط تا زمانی، رفتار، انسانی تلقی می‌شود که فرد یا افراد عامل به نوعی کنش که دارای معنای ذهنی است دست می‌زنند.

«چنین رفتاری ممکن است درونی یا برونی باشد و نیز امکان دارد که کنش یا انصراف از آن را شامل شود». چنانکه از این تعریف معلوم می‌شود ارکان اصلی

جامعه‌شناسی «وبر» عبارتند از عمل (کنش) اجتماعی، درک و تفهیم آن و سرانجام تبیین علمی آن.

«جامعه‌شناسی تفسیری» وبر فرد انسانی و کنش یا عمل وی را بعنوان پایه اساسی مطالعه خود قرار می‌دهد. «... وظیفه جامعه‌شناسی است که مفاهیم و تصورات کلی را به عمل قابل فهم (تفهیم) که بدون استثناء اعمال افراد شرکت‌کننده در آنها می‌باشند، تحویل نماید. عمل اجتماعی آدمی شامل دو تصور و مفهوم اساسی است: نخست مفهوم عمل آدمی و دیگری مفهوم اجتماعی آن است. عمل آدمی شامل تمام رفتارهایی است که فرد انجام دهنده آن معنای ذهنی برای آن قائل باشد. عمل آدمی بدین اعتبار ممکن است برونی یا درونی یا کاملاً ذهنی باشد. ممکن است شامل دخالت مثبت در یک وضعیت خاص و یا آنکه خودداری زیرکانه از شرکت در آن و یا تسلیم و رضا در برابر آن باشد. عمل آدمی هنگامی اجتماعی است که به اعتبار معنا و مفهوم ذهنی خود برای عامل آن رفتار دیگران را به حساب آورده و از این‌رو در مسیر خود به سوی اعمال دیگران جهت یافته باشد.»

بطور خلاصه منظور وبر از عمل آدمی اقدامات معنی‌دار انسان است. انسان چگونه در اجتماع رفتار می‌کند. چگونه به روابط اجتماعی شکل می‌دهد و چگونه آنها را تغییر می‌دهد. بنابراین موضوع اصلی جامعه‌شناسی وبر دو مفهوم اساسی است: فهم و کردار (عمل، کنش) اجتماعی.

جامعه‌شناسی دینی «وبر»

بخش مهمی از مطالعات «وبر» در مورد ادیان است. در واقع نظریات او بحث جدیدی را درباره دین عنوان می‌کند. او تلاش دارد نقش دین را خصوصاً در مورد جوامع معاصر (سرمایه‌داری) مورد مطالعه قرار دهد. او مطالعات گسترده‌ای درباره ادیان شرقی (چین، هند و ژاپن)، یهود، مسیحیت و اسلام انجام داده است.

«وبر» در جلد دوم «اقتصاد و جامعه» بحث مذهب را شروع می‌کند که در واقع

«جامعه‌شناسی دینی» (The Sociology of religion) اوست.^۳ از دیدگاه «وبر» کار جامعه‌شناسی دینی مطالعه رفتارهای معنادار دینی است «... در جامعه‌شناسی دینی از ارزش‌های مربوط به اصول خداشناسی یا فلسفه‌های دینی، یا حتی از مشروعیت اعتقاد به جهان آخرت بحث نمی‌شود، بلکه فقط رفتار دینی به عنوان رفتار انسان حاکی به مقتضای هدف معمولی مطالعه می‌گردد. همچنین اختیار یک موضع اثباتی که معمولاً بنیاد بر نفی یا، بی‌اعتنایی به دین است. مطرح نیست بلکه آنچه مطرح است، فهمیدن تأثیری است که رفتار دینی بر رفتارهای دیگر اخلاقی، اقتصادی، سیاسی یا هنری دارد، و درک ستیزه‌هایی است که احیاناً از نامتجانس بودن ارزش‌هایی که هر یک از آنها کمر به خدمت‌ش بسته‌اند، بیار می‌آید.^۴

«وبر» چنین تعبیری را تعمیم داده و آن را شامل اقتصاد، سیاست، اخلاق و غیره می‌نماید چنانکه در کتاب اخلاق پروتستانی و روحیه سرمایه‌داری که بحثی از جلد دوم «اقتصاد و جامعه» است نشان داده، فکر و نظام اخلاقی منشاء تحول در جامعه سرمایه‌داری (صنعتی) غرب بوده است. «اخلاق پروتستانی موجب روحیه‌ای شد که توسعه علوم و فنون و صنایع را در برداشت. از نظر وبر کالونیسم را می‌توان به مثابه نیروی معنوی و عاملی فرهنگی تلقی نمود که باعث ایجاد تحرکی قوی و استثنائی در روحیه سرمایه‌داری گردید.... وبر خواست نشان دهد که مذهب بر خلاف آنچه مارکس آن را عکس‌العمل ایدئولوژیکی ناشی از ساخت اقتصادی تلقی می‌نمود، در واقع می‌تواند به عنوان عاملی پویا در تغییرات اقتصادی محسوب گردد.^۵

به نظر وبر می‌توان چنین نتیجه گرفت که تبیین اقتصاد صرفاً توسط دین یا اخلاق صورت نمی‌گیرد، همین‌طور نیز تبیین دین منحصرأ توسط اقتصاد یا اخلاق آنچه که وبر بر آن تأکید دارد کنش متقابل میان عناصر رفتار انسانی است. چنانکه وقتی وبر «جامعه‌شناس دینی چینی‌ها» را تحلیل می‌کند: «به تفصیل تمام جزئیات مربوط به شرایط مادی زندگی، از تأسیسات و بنگاه‌های مالی گرفته تا پدیده شهرنشینی و وضعیت دهقانان یا بازرگانان را بررسی می‌کند، از نزدیک خصوصیت سازمان اداری و فئودالی،

ساخت دولت و نیز مناسبات حکومت مرکزی با حکومت‌های ایالتی و تشکیلات گوناگونی را که در گذشته صورت گرفته به دقت مرور می‌کند و در عین حال، در هر مقطعی، ساخت اجتماعی مورد بررسی را با تظاهرات دینی که صبغه سحرآمیزی، کراماتی یا عقلانی دارند مخصوصاً به دلیل اهمیتی که مردان ادب در جامعه چینی داشته‌اند - مرتبط می‌کند.^۶

از دیدگاه «وبر» جامعه‌شناسی دینی می‌تواند مطالعه جامعه‌شناسی سیاسی، اقتصادی، صنعتی شهری و یا اخلاقی هم باشد. «وبر» تأثیر رفتار دینی را روی سیاست، تعلیم و تربیت، اقتصاد و اخلاق مطالعه کرده است. در تجزیه و تحلیل نهائی از نظر سرمایه‌داری معاصر بازرگانی دائمی و عقلانی، فنون حسابداری عقلانی، تکنولوژی عقلانی، عقلانی شدن رفتار اجتماعی بطور کلی^۷ عواملی می‌داند که موجبات رشد نظام سرمایه‌داری را فراهم آورده‌اند. در نظر «وبر» نوعی عقلانیت در همه ابعاد زندگی وجود دارد که فقط در غرب بوجود آمده و در شکل‌گیری سرمایه‌داری کمک فراوانی کرده است. عناصر ویژه «وبر» از مفهوم عقل عبارتند از:

۱- بصورت ریاضیات عالی در آوردن تمام تجربیات ما و شناخت که از موفقیت‌های خود در علوم تجربی نشأت یافته و در غلبه حوزه علوم اجتماعی راه گشوده و بعد به تمامی جنبه‌های زندگی رسوخ پیدا کرده است.

۲- اصرار در لزوم تجارب عقلی و اثبات منطقی و عقلانی در سازمان‌های علم و نحوه زندگی.

۳- تدوین و تشکیل سازمان عمومی، بویژه از کارمندان مجرب و ورزیده که تمایل به کنترل مطلق‌گریزناپذیری بر تمامی زندگی ما دارند.^۸

به نظر «وبر» عقلانیت اشاره شده فوق، فقط در غرب بوجود آمده و در رشد سرمایه‌داری مؤثر بوده است و این عقلانیت شکل صنعتی کردن جوامع غربی را از دیگر اشکال اقتصاد و تکنولوژی متمایز می‌سازد.

از مفاهیم متعددی که وبر بکار برده شاید مفهوم «کاریزما» (Charisma)

کرامت، فره، فرهمند، فره‌ایزدی) بحث انگیزترین آنها باشد. «کرامت هر نوع موفقیت هدایت‌گری است که از مواهب الهی و شهودات مذهبی برخوردار باشد کرامت کیفیت چیزی است که به قول ماکس وبر، از مدار زندگی روزانه بیرون است. کرامت در هستی موجودات، حیوانات، گیاهان و اشیاء جاری است جهان بدوی جهانی است که در آن باید به قول ماکس وبر میان امور روزمره و امور استثنائی، یا به قول «دورکیم» میان عناصر غیر دینی و عناصر مقدس فرق گذاشت»^۹.

استیلاء کراماتی بعنوان مرحله‌ای در یک روند توسعه دوگانه تجلی می‌کند. از طرفی کرامت تمایل به تبدیل به سلطه مستحکم منافع و نیز تشکیلات بوروکراتیکی دارد، و از طرف دیگر تشکیلات بوروکراسی را تابع برتری و رهبری کراماتی می‌کند. وبر در فصلی تحت عنوان تغییر و تبدیل ماهیت کرامت شرح می‌دهد که چگونه سلطه کراماتی تمایل به تبدیل به «قدرت دائمی» و تصرف ابدی دارد. در این روند کرامت بدست عده قدرتمندی می‌افتد که زندگی روزمره مردم را تعیین می‌کنند، و بالاتر از آن به منافع اقتصادی مسلط می‌شوند.

تحلیل جامعه‌شناختی وبر از اسلام

اگرچه تجزیه و تحلیل «وبر» از اسلام بدلیل مرگ او هرگز پایان نیافت ولی در تفسیر کلی او از اسلام که در جامعه‌شناسی دینی اش بطور پراکنده آمده است به دو بخش^{۱۰} تقسیم می‌شود^{۱۱}. اول بخشی است که در آن «وبر» به بررسی محتوای اخلاق اسلامی پرداخته و به دو جنبه مهم بیشتر توجه کرده است. هر چند اسلام در شهر مکه بعنوان یک دین توحیدی تحت هدایت پیامبرانه حضرت محمد (ص) ظهور کرد، به یک دین ریاضت‌گرای دنیوی (این جهانی) ascetic this - worldly religion تکامل نیافت. دوم اینکه پیام نخستین یکتاپرستی مکه را تصوف، که نیازهای عاطفی و غریزی توده‌ها را اقناع می‌کرد، به انحراف کشاند. نتیجه این شد که در همان اوان که قشر مجاهدان صدر اسلام (Warrior Stratum) اسلام را در جهت اخلاق قشر خود سوق می‌دادند،

صوفیان (Sufis) اسلام را بویژه اسلام عام (Popular Islam) را به جانب گریز صوفیانه از دنیا (mystical Flight) کشاندند.

به نظر «برایان ترنر» در کتاب «اسلام و وبر»، نکته اصلی این بخش از بحث وبر این است که جامعه اسلامی، اخلاقی را که با ظهور سرمایه‌داری عقلی وفق می‌دارد در خود نداشت. این دیدگاه را می‌توان بعنوان اشتباه تجربی (Bactually mistaken) یا حداقل بعنوان ساده‌انگاری افراطی محض در خور انتقاد دانست. اسلام دین شهری بازرگانان و مقامات حکومتی بود و همچنان باقی ماند. برخلاف ارزش‌های جامعه بدوی و سپاهیگری (Warrior)، بسیاری از مفاهیم عمده اسلام منعکس‌کننده زندگی شهری یک جامعه تجارتمندی است. اخلاق سپاهیگری (Warrior ethic) به عقیده وبر، فقط یک چشم‌انداز مذهبی بود که مسلمانان صدراسلام آن را با سوء ظن و خصومت می‌نگریستند.^{۱۲}

بخش دوم تحلیل وبر از اسلام بر محور ساخت اقتصادی و سیاسی و سلسله‌های متأخر اسلامی است و به ویژه ملاحظه «وبر» از سازمان‌های اداری یا پاتریمونیال (Patrimonial) است. ساخت سیاسی و مالی حکومت‌های اسلامی مبتنی بر تصرف سرزمین‌های جدید بود که برای تأمین و اداره سازمان اداره مرکزی مورد استعمار قرار می‌گرفت. این ساخت سیاسی بر اساس موازنه‌ای پیچیده از نیروهای اجتماعی سلطان، نظامیان، علما و توده‌ها قرار داشت. هر چند این موازنه سیاسی ناپایدار بود، تغییر مداوم سلسله‌ها ساخت اصلی جامعه را دست نخورده باقی گذاشت. در این تغییرات سیاسی، کارگزاران و افراد تغییر می‌کردند ولی مناصب قدرت پایدار می‌ماند. لکن دقیقاً به سبب همین تغییرات سیاسی بود که علما در صدد برآمدند به وضع موجود نوعی مشروعیت دینی ببخشند. از نظر وبر تضاد عمده حکومت سلطنتی وابستگی کامل سلطان به سپاهیان بود که آن نیز بارها بی‌اعتباری خود را ثابت کرد. دستگاه سلطنت برای حفظ انحصار طلبی قدرت، رشد نهادها و گروه‌های خودمختار را در جامعه پاتریمونیال متوقف کرد.^{۱۳} کارکردهای مهم اجتماعی توسط قدرت مرکزی در نهاد‌های حاکم شکل

داده می‌شود و گروه‌های اجتماعی بالقوه مستقل در سازمان نظامی جذب یا مستحیل می‌شدند. قضات، بازرگانان، سپاهیان و برخی از علما همه کارگزاران حکومتی بوده و از خاندان سلطنت بیرون می‌آمدند. بنابراین جامعه اسلامی نتوانست نهادهای خودمختاری که وبر بعنوان صفات ممیزه جامعه‌های اروپائی برمی‌شمرد، توسعه دهد. به نظر «وبر» جامعه اسلامی نتوانست یک قانون عقلی رسمی بوجود آورد^{۱۴}. همچنین شهر در جامعه اسلامی هرگز فراسوی اردوگاههای نظامی و اماکن تجارتي دولتي نرفت و به بازرگانان و سوداگران مستقل مجال ابراز وجود نداد.

سرمایه‌داران (entrepreneurs) و صنعتگران که تحت نظارت مقامات و مقررات حکومتی بودند از لحاظ کمی بسیار محدود بودند. نظام سیاسی در پوشش سنت دینی قرار گرفت و بر ارزشهائی مانند ثبات گرائی و مخالفت با نوآوری تأکید داشت. به نظر «وبر» در ارتباط با این مسائل بود که جوامع اسلامی نتوانستند یک نظریه نیرومندی از مقامات سیاسی پدید آورند^{۱۵}.

«ترنر» در کتاب «وبر و اسلام» معتقد است که «وبر» نتوانست تضاد دائمی میان علما و حکام را منظور نظر دارد. میان فقها و قضات حکومتی تضاد عمیقی وجود داشت «وبر» همچنین نتوانست تجانس اجتماعی شهرهای اسلامی را که بر مدارس قضائی (Law Schools) و گروههای متجانس (Criminal groups) استوار بود بشناسد. همچنین وبر نتوانست یک تقسیم‌بندی دقیق از تاریخ اسلام بدست دهد. البته به نظر ترنر این انتقادات همه مربوط به جزئیات است که به موضوع اصلی بحث خدشه‌ای وارد نمی‌آورد. نتیجه اینکه بر اساس تحقیقات معاصر، دلائل و شواهد کافی وجود دارد که علت عدم رشد سرمایه‌داری در اسلام وجود نظام حکومتی پاتریمونیال بود^{۱۶}. ترنر معتقد است که گرایشها و ایدئولوژی‌های ذاتی اسلام مانع توسعه اقتصاد سرمایه‌داری نشد بلکه عدم رشد سرمایه‌داری ناشی از موضع سیاسی طبقه بازرگانان در برابر طبقه نظامی بوروکرات در جامعه‌های اسلامی بود^{۱۷}. ترنر معتقد است که این نظام تشکیلات اجتماعی (This System of Socialarrangements) بالمآل به زوال گرائید زیرا

تصادف‌های سیاسی خود را نتوانست حل کند و همچنین نتوانست با سرمایه‌داری و استعمار اروپائی مقابله کند.

به نظر ترنر مطالعه «وبر» درباره اسلام حاوی نتایج دوگانه زیر است: اول تفسیر بر اخلاق اسلام و دوم تحلیل ساخت پاتریمونیال. به نظر ترنر «وبر» این دو بخش را به یکدیگر ارتباط نداد. اخلاق اسلامی مورد توجه او از مطالعه اسلام قرن هفتم میلادی در مکه و مدینه بوجود آمده است. تحلیل وبر از پاتریمونیالیسم، به ظهور بوروکراسی نظامی در زمان حکومت امویان و تکامل آن در زمان حکومت عثمانیان مربوط است. در خاتمه باید گفت که جامعه‌شناسی دینی «وبر» به میزان زیادی به مسأله رابطه میان جهان (قدرت سیاسی، جنس، روابط اقتصادی، نظام‌گیری) و دین (بویژه اخلاق و عشق برادرانه) پرداخته است.^{۱۸}

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

فهرست منابع

- ۱- ماکس وبر، مفاهیم اساسی جامعه‌شناسی، ترجمه احمد صدارتی، ص ۳۳.
- ۲- احمد اشرف، جامعه‌شناسی ماکس وبر، ص ۵۱-۵۲.
3. Weber, *Economy and Society* , Vol. 2, (Bedminster Press: NewYork 1968 , P. 399)
- ۴- ژولین فروند، جامعه‌شناسی ماکس وبر ترجمه عبدالحسین نیک گهر، ص ۱۸۸.
The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism.
- ۵- گی‌روشه، تغییرات اجتماعی ترجمه منصور وثوقی، صص ۸۴-۹۰.
- ۶- جامعه‌شناسی ماکس وبر، همان کتاب، ص ۲۲۲.
7. Weber, *Selections*, ed. by W. G. Runciman Cambridge ; University Press , 1978 , P. 138.
- ۸- «نظریه ماکس وبر درباره جوامع صنعتی» هربرت مارکوز، ترجمه یوسف نراقی، مجله نگین شماره ۱۶۲، ۱۳۵۷، ص ۱۶.
- ۹- ریمون آرون، مراحل اساسی اندیشه در جامعه‌شناسی، ترجمه باقر پرهام، ص ۲۵۹.
10. R.M. Glassman and W.H. Swatos - *Charisma , History and Social Structure*, P. 103.
- ۱۱- این قسمت ترجمه آزاد و اقتباس از کتاب ترنر است
Turner , Brjans , *Weber and Islam* (London : Reutledge , 1974) P. 171.
- ۱۲- همان کتاب، ص ۱۷۲. *Patrimonial , Patrimony* سلطه موروثی، میراث مادی (از طرف پدر)، پدر سالاری .
- ۱۳- وبر در برداشت خود از نظام پاتریمونیال به شکل‌های نهادی که با انحصار نیروی نظامی در دست سلطان آمیخته بود توجه خاص داشت در صورتیکه مارکس به

انحصار نیروی اقتصادی در دست بورو کراسی دولتی توجه خاص داشت. اقتباس از
ترنر.

۱۴- همان کتاب، ص ۱۷۲.

۱۵- همان کتاب، ص ۱۷۳.

۱۶- همان کتاب، ص ۱۷۳.

۱۷- همان کتاب، ص ۱۷۴.

۱۸- همان کتاب، ص ۱۷۶.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

کتاب شناسی

1. Weber , Max. Economy and Society , Vol . 2 (New York : Bedminster Press , 1968).
2. Weber , Max , Selection , ed. by W. G. Runciman (Combridge University Press , 1978).
3. Bendix , R. Maxwber, (New York : Doubleday Anchor , 1960)
4. R. M. Glassman and W. H. Swatos ,Or ,ed. Charisma . H. Story and Social Structure (New York : Green Wood Prees , 1974.
5. Brjan. S. Turner , Weber and Islam (London : Routledje 1974)
6. "symposiumon Weber" , Telos , no. 78 , Winter , 1988 - 89.
- ۷- جامعه شناسی ماکس وبر، احمد اشرف، نشر هومن، ۱۳۵۷.
- ۸- جامعه شناسی ماکس وبر، ژولین فروند، ترجمه عبدالحسین نیک گهر، نشر نیکان ۱۳۶۲.
- ۹- مفاهیم اساسی جامعه شناسی، ماکس وبر، ترجمع احمد صدارتی، نشر مرکز ۱۳۶۷.
- ۱۰- مراحل اساسی اندیشه در جامعه شناسی، ریمون آرون، ترجمه باقر پرهام جلد دوم، انتشارات انقلاب اسلامی، ۱۳۶۲.
- ۱۱- دانشمند و سیاستمدار، ماکس وبر ترجمه احمد نقیب زاده، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۶۸.
- ۱۲- زندگی و اندیشه بزرگان جامعه شناس، لوئیس کوزر، ترجمه محسن ثلاثی، انتشارات علمی، ۱۳۶۸.

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی